

выбару нормы для маладой літаратурнай мовы, якая падстаўлялася, на вялікую бяду, пад залежныя ад палітычных рэалій валюнтарысцкія эксперыменты і, як вынік, падпадала пад магутныя чужыя ўплывы. Як бы там ні было, сам вучоны, пішучы пра тое, якой можа быць беларуская мова, дэклараваў аб'ектыўны падыход да моўных з'яў: «Наўперад надабе зацемиць, што ў мове нельга кіравацца тым, хто што падабае, любе, што каму здаецца харошым ці брыдкім, бо, як ведама здаўна, праз смакі нельга сьперачацца»³².

- ¹ Станкевіч Я. Беларуская-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. Нью-Йорк, 1990.
- ² С. X.
- ³ Там жа.
- ⁴ Там жа. С. XI.
- ⁵ Гл.: Супрун А. Е. Введение в славянскую филологию. Мн., 1989. С. 132–133.
- ⁶ Гл.: Антоненко-Давидович Б. Як мы говоримо. Київ, 1991. С. 211 і наст.
- ⁷ Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. / Уклад. Е. Мяцельская і інш. Мн., 1990. Т. 1. С. 83 і наст.
- ⁸ Станкевіч Я. Беларуская-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. С. 251 і наст.
- ⁹ Там жа.
- ¹⁰ Станкевіч Я. Гісторыя беларускага языка. Вільня, 1939. С. 10.
- ¹¹ Ён жа. Я паміж а, о, е і зубнымі ў беларускай мове // Родная мова. 1930. №3-4. С. 65–66.
- ¹² Ён жа. Дыспаляталізацыя І у беларускай мове // Зап. аддз. гуманіт. навук Ін-ту беларускай культуры. Мн., 1928. Кн. 2. Працы клясы філ'л'гій. Т. 1. С. 256.
- ¹³ Ён жа. Прыстаўное в у мове беларускай // Зап. Бел. Ін-ту навукі й мастацтва. Мюнхэн, 1963. Кн. 2. С. 133.
- ¹⁴ Там жа. С. 132.
- ¹⁵ Станкевіч Я. Да вымовы І правапісу чужых словаў // Родная мова. 1930. №1-2. С. 19.
- ¹⁶ Там жа.
- ¹⁷ Там жа. С. 21.
- ¹⁸ Там жа. С. 22.
- ¹⁹ Гл.: Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Мн., 1989. С. 95.
- ²⁰ Станкевіч Я. Асаблівасці мовы вялікалітоўскае (беларускае) ў назіраннях Адама Вардыгі // Веда. 1973. №2. С. 84.
- ²¹ Там жа. С. 85.
- ²² Хормы лічнікаў 11–19 на -нанцаць (із зборкі пазнаньня беларускае мовы 9 лютага 1952 г. // Веда. 1952. №2 (7). С. 51.
- ²³ П, хв, х замест ф чужых словаў (із зборкі пазнаньня беларускае мовы 14 чэрвіня 1952 г. // Веда. 1952. №6(11). С. 184.
- ²⁴ Там жа.
- ²⁵ Спакменьнікі на -ак(як) (із зборкі пазнаньня беларускае мовы 28 чэрвіня 1952 г.) // Веда. 1952. №8 (13).
- ²⁶ Гл.: Вячорка В., Шупа С. Станкевіч Ян // Беларуская мова: Энцыклапедыя. С. 530.
- ²⁷ Станкевіч Я. Падручнік крывіцкае (беларускае) мовы. Ч. I–III. Рэгенсбург, 1946. С. 71.
- ²⁸ Там жа.
- ²⁹ Там жа. С. 65.
- ³⁰ Із зборкі пазнаньня беларускае мовы 14 чэрвіня 1952 г. // Веда. 1952. №6(11). С. 184.
- ³¹ Станкевіч Я. Падручнік крывіцкае (беларускае) мовы. С. 97.
- ³² Хормы 3-яе асобы адз. л. цяпер. часу // Веда. 1951. Ліпень – верасень. С. 120.
- ³³ Станкевіч Я. Праз тое, якою мае быць наша мова // Веда. 1973. Т. 5. №2.

I. С. ЛІСОЎСКАЯ

ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ ДЗЕЯСЛОВАЎ МАЎЛЕННЯ Ў НАРАТЫЎНЫМ ТЭКСЦЕ

Ператварэнне слова моўнага ў слова мастацкае і тое, як у ім адлюстроўваецца нацыянальная моўная карціна свету, — гэта заўсёды прадмет увагі і стылістыкі, і лексікаграфіі, і многіх іншых раздзелаў лінгвістыкі, а ў апошні час — адзін з істотных аб'ектаў кагнітыўнай лінгвістыкі. Прыметаі сучаснага звароту да дадзенай праблемы — ператварэнне слова моўнага ў слова мастацкае — з'яўляецца разгляд слова пад новым ракурсам: у наратыве і ў размоўным дыскурсе.

У адносінах да маўленчага дзеяння такі падыход дазваляе: 1) убачыць заканамернасці аўтарскага пошуку ўвасаблення дзеяслова моўнага; 2) выявіць заканамернасці трансфармацыі моўных адзінак у мастацкай карціне

свету; 3) паказаць уласна-моўную значнасць маўленчага дзеяння ў сістэме іншых спосабаў праяўлення характару персанажаў.

Так, для мастацкай і нацыянальна-моўнай карцін свету, адлюстраваных Максімам Гарэцкім у рамане-хроніцы «Віленскія камунары», маўленчае дзеянне – гэта перш за ўсё выражэнне асабістага патэнцыялу пісьменніка як мастака слова. І выразіць свой пісьменніцкі модус успрымання свету аўтар твора імкнецца ўсёй сістэмай вобразаў, ідэяй і структурай мастацкага цэлага. Моўнымі сродкамі актуалізацыі ідыялекта пісьменніка становяцца спецыялізаваныя экспрэсівы сказавага ўзроўню (мадальныя словы і сказы, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі, інтанацыя, парадак слоў) і ўласна-лексічныя сродкі выразнасці. Пры гэтым аўтарскі модус Максіма Гарэцкага выражаецца інтэнсіўным выкарыстаннем дзеясловаў маўлення, якія маюць дэнататыўную суаднесенасць не толькі з выражэннем зместу думкі самога аўтара і персанажаў твора, але і з ацэнкай гэтай думкі, перадачай адносінаў да працэсу маўлення, да адрасата і адрасанта, г. зн. яны не толькі мадэліруюць маўленчую дзейнасць, але і канцэптuallyную падтэкставую інфарматыўнасць наратыўнага тэксту.

Такім чынам, пастаянная ўвага аўтара да маўленчага дзеяння ў рамане з'яўляецца заканамернай. Невыпадковая і высокая частотнасць у мове твора лексем, якія называюць працэс маўлення, і шматграннасць характарыстык гэтага дзеяння, і мноства дыялогаў, маналогаў і аўтарскіх каментарыяў рэплік і размоў персанажаў. Няма ў рамане такой маўленчай сітуацыі, дзе не было б дзеясловаў маўлення. Напрыклад, у полі зроку аўтара:

– загад: **загадаць, скамандаваць, асадзіць, крыкнуць** і інш.;

– пытанне: **распытаць, выпытаць, дапытвацца, дапытваць, дабівацца, спытаць, спытацца, пытацца, падступаць** і інш.;

– просьба: **сказаць, прасіць, папрасіць, запрашаць, угаварыць, склікаць, паклікаць** і інш.;

– адказ: **адказаць, адмовіць, адмовіцца** і інш.;

– дапамога: **навучыць, навучаць, супакоіць** і інш.;

– імператыўныя маўленчыя дзеянні рознага характару: **крычаць, крыкнуць, аблаяць, падбухторваць, пахваліць, грубіяніць, гыркнуць, ганіць, упікаць, учапіцца** і інш.

У рамане выкарыстана 305 дзеясловаў маўлення, якія маюць 1094 кантэкстныя рэалізацыі. Найбольш частотнымі з'яўляюцца ядзерныя лексемы **казаць** (182)², **сказаць** (82) і **гаварыць** (30), што тлумачыцца іх анамаліялагічнай і сінтаксічнай універсальнасцю. Аўтарам таксама даволі часта выкарыстоўваюцца лексемы **пытацца** (25), **апавядаць** (24), **крычаць** (21), **прасіць** (14), **загадаць** (13), **успамінаць** (у значэнні **гаварыць**) (12), **ганіць** (12), **адказаць** (12), **дэкламаваць** (11), **крыкнуць** (8), **размаўляць** (7), **абвешчаць** (7), **параіць** (7), **сварыцца** (6), **маніць** (4) і інш.

Назіранне над тым, як аўтар мадэліруе маўленчае дзеянне, уяўляецца нам і мэтазгодным, і інфарматыўным для пазнання адначасова дзвюх з'яў: рэальнасці беларускай нацыянальнай моўнай свядомасці і феномена свядомасці Максіма Гарэцкага як мастака слова.

У тэарэтычных прадпасылках такога назірання мы спынімся на катэгорыяльным апарате, які дазволіць ажыццявіць даследаванне ў названым аспекце. Услед за А.В.Падучавай мы выбралі катэгорыі **наратыву** і **размоўнага дыскурсу**³ як найбольш адэкватныя дадзенаму аспекту даследавання. Наратыў суадносіцца з мастацкім уяўленнем аб свеце і аб моўнай карціне свету, а размоўны дыкурс — непасрэдна з перадсістэмай і моўнай карцінай свету.

Мастак слова (адрасант у наратыве) стварае тэкст, асэнсоўваючы слова, выкарыстоўваючы яго і семантычны, і стылістычны патэнцыял і пераўтвараючы ўсе функцыянальныя грані гэтага слова ў адпаведнасці з мастацкай ідэяй.

У размоўным дыскурсе адрасант належыць да таго свету, у якім ён ажыццяўляе рэфэрэнцыю. Ён карыстаецца мовай адпаведна з сітуацыяй

моўных зносін. Тут на маўленне непасрэдна працуюць міміка, жэсты гаворачых, абставіны, у якіх яно працякае, псіхалагічны стан адрасата і адрасанта. У размоўным дыскурсе адсутнічае неабходнасць каму-небудзь апісваць усе пабочныя дзеянні, якія суправаджаюць працэс маўленчых зносін. Яны адчуваюцца і перадаюцца непасрэдна пры размове, удзельнікі якой успрымаюць усе грані маўленчага працэсу. Пералічаныя размоўныя асабліваці дыскурсу не характэрны для наратыву.

Сучасная лінгвістыка валодае шматлікімі падыходамі да апісання сэнсу наратыўнага тэксту, што дало вялікі штуршок у сферы выяўлення семантыкі моўных адзінак і стварыла вялікае поле дзейнасці для кагнітолагаў. Пры гэтым апісанне моўнай карціны свету праз наратыўны тэкст прадугледжвае ўлік і асобы аўтара, і поліфаніі моўных адзінак. Тут не абысціся і без дэталёвага аналізу пэўных сказаў, а падчас і нават цэлых выказванняў. Значыць, каб уявіць моўную карціну свету, якая адлюстравана аўтарам наратыву, патрабуецца скрупулёзны семантычны аналіз моўных сродкаў. Таму пры вызначэнні семантыкі дзеясловаў маўлення ў наратыўным тэксце неабходна ўлічваць: 1) што яны абазначаюць у звычайнай, паўнацэннай маўленчай сітуацыі – размоўным дыскурсе; 2) што абазначаюць гэтыя дзеясловы ў непаўнацэннай камунікатыўнай сітуацыі – наратыве⁴.

Пры даследаванні рамана М. Гарэцкага «Віленскія камунары» мы разглядалі не толькі «класічныя» сітуацыі маўлення, з якімі суадносяцца ядзерныя дзеясловы, але і тыя, дзе выкарыстаны функцыянальна-тэкставыя дзеясловы маўлення. Менавіта апошнія і падвяргаюцца самым прыметным зрухам пры інтэрпрэтацыі. Звязана такая функцыянальная трансфармацыя дзеясловаў маўлення з тым, што падзеі ў мастацкім тэксце хоць і апісваюцца на той жа мове, на якой адбываецца рэальны працэс зносін, але адзінкі мовы рэалізуюць сябе тут інакш, чым у размоўным дыскурсе, і адлюстроўваюць мастацкую карціну свету. Параўнанне размоўнага дыскурсу і наратыўнага тэксту дазваляе вызначыць глыбіню трансфармацыі моўных адзінак у наратыве: ужыванне некаторых размоўных элементаў тут падчас недапушчальна, некаторыя з гэтых элементаў падвяргаюцца зменам пры інтэрпрэтацыі. Пераўтварэнне моўных сродкаў дазваляе спасцігнуць прагматыку, якую «цікавіць» значэнне слова ў яго адносінах да маўленчай сітуацыі: да адрасата, адрасанта, мэты і спосабу маўлення, абстаўіны, у якіх яно працякае. Аб'ектамі даследавання прагматыкі становяцца намеры, думкі, эмоцыі суб'яднікаў. У мастацкай трансфармацыі слова ўдзельнічаюць розныя кампаненты: моўныя, пазамоўныя, сітуацыйныя, уласна мастацкія; адны з іх суадносяцца з рэальнасцю, другія – не маюць спецыяльных моўных знакаў. Гэтыя кампаненты абавязкова прысутнічаюць або ў самой дзеяслоўнай лексеме, або ў яе акружэнні. Прагматычнае значэнне – гэта дадатковае значэнне да асноўнага значэння, сам факт існавання якога патрабуе пры даследаванні маўленчай дзейнасці і маўленчых актаў у прагматыцы ставіць «праблемы, якія звязаны з уздзеяннем маўлення на слухача, з непасрэднымі эфектамі маўлення і дарэчнасцю яго ў пэўны час і ў пэўнай сітуацыі»⁵.

Сёння межы прагматыкі і семантыкі «размываюцца», таму што моўныя адзінкі – з лексічным значэннем ці без яго – прагматычныя ўжо самі па сабе. Дастаткова ўзяць у якасці прыкладу сказы са злучнікамі і, каб паглядзець, як гэты моўны сродак стварае прагматычную сітуацыю, надаючы тэкстаарганізуючай лексеме, якой з'яўляецца дзеяслоў маўлення, прагматычнае адценне. Напрыклад: *І пачалі яны прыходзіць да бабулі і казаць у страшным абурэнні: — Гэта холера, а не хлопец! Хай бы лепей галаву прабіў, чым папэцаў кашулю ў дзёгаць. І пачалі чапляцца да бабулі, каб яна папсаваных кашулі адкупляла (с.265)*⁶. *Нарэшце, бачачы перад сабою людзей тупагалоных, а таксама добра ўжо ведаючы нямецкую акуртанасць, не надта я і тлумачыў і пратэставаў: сцішыўся і паплёўся з імі, як на ланцугу, — там разбяручы! (с.342).*

У прыведзеным наратыўным фрагменце злучнік і, які выкарыстаны аўтарам неаднаразова побач з дзеясловамі маўлення, не толькі перадае нагна-

танне атмасферы вакол пэўнага здарэння і пэўных дзеянняў, але і ўзбагачае маўленчае дзеянне, паказваючы яго як працэс, які звязаны з іншымі дзеяннямі (рухам, маўленчым і псіхічным уздзеяннем). Менавіта так – праз нагнятанне – пісьменнік адлюстроўвае няпростую прагматычную сітуацыю, якая склалася вакол пэўнага здарэння (і пачалі **прыходзіць і казаць, і чапляліся; і тлумачыў і пратэставаў**). Такі прыём даволі характэрны для мастацкага ўвасаблення рэчаіснасці Максімам Гарэцкім. Аналагічную функцыю выконваюць усе раней названыя моўныя сродкі і ў размоўным дыскурсе, але іх роля тут некалькі зменшана, таму што на даламогу гаворачаму суб'екту прыходзяць і міміка, і жэсты, і эмацыянальны стан гаворачага, якія бяруць на сябе частку камунікатыўнай нагрукі, напрыклад: – **І прасіла, і гаварыла, але ці ўкажаш (д)**⁷.

У нарматыўным тэксце (ды і ў размоўным дыскурсе) прысутнічае шмат слоў тыпу **нешта, нехта, нейкі, якісьці, усялякі, усякі, кожны, так, такі, толькі** і інш. Вельмі часта пры дапамозе іх і выражаецца некаторая незадаволенасць, раздражнёнасць суб'екта маўлення, а таксама неакрэсленасць маўленчай сітуацыі. Пры гэтым прагматычную функцыю можа выконваць як нейтральны, так і экспрэсіўна-афарбаваны дзеяслоў маўлення, напрыклад: *І гаварыла часам так бойка і такія рэчы, што хаця быў я з Вільні, а яна ўсяго толькі з Мінска — мне рабілася стыдна, а ёй хоць бы хны (с.306). Памятаю, што пагражалі мне арыштам, нехта недзе вымагаў ад мяне нейкі штраф, нехта смяяўся...* (с.307).

Вельмі часта прагматычнае значэнне ўтрымлівае непасрэдна сам дзеяслоў маўлення, напрыклад: – **Прохэн пана, як жа я буду яго вучыць? – заенчыла** яна сваім звычайным цяпер, пакутным тонам (с.294). – **Няўжо ж мне цяпер за Рабейку ісці?** – часамі жартліва **хныкала** яна, чакаючы, што я скажу (с.319). Тут дзеяслоў **заенчыць** семантычна раўняецца дэнататыўнаму кампаненту 'пачаць гаварыць' у спалучэнні з прагматычным 'з энкам, скардзячыся'; дзеяслоў **хныкаць** – 'гаварыць' + 'скардзячыся, наракаючы'. Пры гэтым вельмі важна разглядаць значэнне пэўнай лексемы не абстрагавана ад іншых, а разам з імі, таму што для выражэння прагматычных значэнняў служаць яшчэ і «ошмёткі» мовы (А.В.Падучава), якія ў выказванні іграюць немалаважную ролю. У гэтай функцыі выступаюць выклічнікі, пабочныя словы і сказы, паўторы сказаў, сінонімы і словы таўталагічнай тоеснасці, часціцы, звароткі і інш. Напрыклад:

1. **Выклічнікі:** Прыйшла яна, хворага пацалавала, па галоўцы яго паглядзіла, над ім ласкава пашаптала і сказала вясёла і ўпэўнена: **Пхэ! Ён толькі перазябся. Напаі яго гарачым адварам. Праз тры дні на вуліцу пабяжыць (с.264). І сказаў ён бабулі вясёла: «Уй, Агата, Агата! І што ты бядуеш? Гэта расце тваё шчасце! Гэта расце тваё багацце! Чаму не аддасі яго ў якую навуку?» (с. 266). – От! Блявузгая што спіна да губ прынясе (д).** Тут **пхэ, уй, от** – выклічнікі эмацыянальныя, якія дапамагаюць тэкстаарганізуючай лексеме перадаць пачуццё захаплення, радасці, незадаволенасці.

2. **Пабочныя словы і сказы:** *«А потым, як людзі казалі, паперы ад ча-су вельмі звільгатнелі, зашмальцаваліся, і ён (Пстрычка) аднаго разу паклаў іх на грубку падсушыць, а праклятыя каты іх з'елі (с.250). Ад Дзвінска і да Вільні ўсё выемкі ў гарах і насыпы на балотах — гэта, можна сказаць, усё іх работа (с.255). Крыкнуў, мусіць, не шмат разоў, а паехаў яшчэ далей, у той слаўны горад Краснаярск, што стаіць, як мне казалі, на магутнай рацэ Енісеі, у надзвычай харошай мясцовасці (с.258–259).*

3. **Паўторы сказаў:** А яна... горка-горка, у роспачы **лямантавала:** **А гэта што? А гэта што? А хто мне адкупіць? (с.265).** «Выдумкі маскоўскіх бальшавікоў! – **крычыць.** Выдумкі, за якія трэба гнаць іх ад нас, — **крычыць,** — гэтых гунаў, гэтых дзікіх варвараў, як шалёных псоў! Каб, — **крычыць,** — не заразлі сваёю атрутнаю спінаю здаровага польскага духу!» (с.398).

4. **Сінонімы і словы таўталагічнай тоеснасці:** Хоць бацька мой **кляўся-бажыўся,** што качаргі і ў вочы не бачыў, але Райскі не даў яму

веры... (с.262). Грыліхэс паверыў, **паспачуваў**, **павойкаў** і прыняў бацьку на работу аднавокага, бо бацька мой быў вельмі добры майстар (с.278). Пахавала Юзя бацьку, а цяпер, казаў, сама ўсё дзесьці бегае ды **плача-галасіць**... (с.461). У мастацкім адлюстраванні рэчаіснасці, як бачым, Максім Гарэцкі аддае перавагу сінонімам, у размоўным дыскурсе – словам таўталагічнай тоеснасці.

5. **Часціцы**: Лаяў усіх, каго ўздумаў, нягледзячы на асобы: паноў і рускае начальства, Пстрычку і Махлярчыка, **нават** нябожчыка настаўніка Грызунца, **хоць** той ужо даўно паспеў памерці дзесьці ад сухот (с.256). – **Ляпнуў-такі!** Хто цібе за язык цягнуў? (д).

6. **Звароткі**: Яна належным чынам перамяніла свае думкі і бацьку сказала: «Без навукі, **дзеткі**, спакайней пражывеш на свеце», — і ў школу яго **болей** не павяла (с.162). – **Гавары, нідалечаны!** Куды цібе бора з каровамі заціснула? (д).

З трох сучасных падыходаў – камплементарнага (Морыс), прагматычнага (Вітгенштэйн) і семантычнага (Вяжбіцка) — актуальным для дадзенага даследавання з’яўляецца семантычны. Таму і разглядалася намі лексічнае значэнне слова і з пазіцыі прагматыкі, і семантыкі адначасова.

Далёка не ўсе маўленчыя акты маюць адпаведныя дзеясловы-намінанты. Ганна Вяжбіцка сцвярджае, што «любая маўленчая сітуацыя, нават, якая не мае адпаведнага дзеяслова-намінанта, раскладваецца на элементарныя семантычныя кампаненты. З гэтых кампанентаў можна «сабраць» сэнс любой маўленчай сітуацыі»⁸. Разгледзім гэта на прыкладзе: **Маці ўспамінала, што бацька мой цэлу ноч праплакаў па ім, як дзіця, рукі ламаў, ледзь галавою аб сценку не біўся** (с.279). Тут дзеяслоў **праплакаць** абазначае і маўленчае дзеянне таксама, таму што семантычна суадносіцца з дзеясловам **прагаласіць**. Словазлучэнне «**рукі ламаў**» ужыта аўтарам з мэтай надання сказу экспрэсіўнага адцення, каб паказаць глыбіню перажыванняў героя. У ТСБМ лексічнае значэнне дзеяслова **праплакаць** падаецца так: «**ПРАПЛАКАЦЬ**, -плачу, -плачаш, -плача; зак. Плакаць некаторы час»⁹. У гэтым тлумачэнні лексічнага значэння лексема **праплакаць** не акрэслена сема, якая ўказвала б на яе прыналежнасць да лексіка-семантычнай групы дзеясловаў маўлення. У кантэксце ж рамана існаванне яе экспліцыравана дзеяслоўным акружаннем: на гэта ўказваюць сінтаксічныя актаны – месны склон з прыназоўнікамі **па**. Пацвярджэнне сказанаму – прыклад з дзеясловам **паплакаць**, семантычна блізікім папярэдняму: Потым **паплакала**, што ад бацькі няма лістоў вось ужо тры месяцы з паловаю. Можа, хварэе, можа, што... (с.329). У ТСБМ дэфініцыя гэтага дзеяслова мае наступны выгляд: «**ПАПЛАКАЦЬ**, -плачу, -плачаш, -плача; зак. Плакаць некаторы час. **Паплакала** Аксіння, пасварылася на сваю дачушку, а потым змірылася. Асіпенка. Любе далі **паплакаць**, выліць слязьмі цяжкае гора. Шамякін»¹⁰. Тут таксама адсутнічае сема, якая ўказвала б на прыналежнасць лексема **паплакаць** да лексіка-семантычнай групы дзеясловаў маўлення. У кантэксце «Віленскіх камунараў» дзеяслоў **паплакаць** выступае як намема маўленчага дзеяння, як і лексема **успамінаць**, кантэкст ужывання якой быў раней пададзены. Тлумачальны слоўнік прадстаўляе гэту лексему наступным чынам: «**УСПАМІНАЦЬ**, -аю, -аеш, -ае. Незак. да успомніць, успамянуць. **УСПОМНІЦЬ**, -ю, -ніш, -ніць; зак., каго-што і з дадан. сказам. Аднавіць у памяці, прыпомніць. Жанчына раптам **успомніла** ўчарашні дзень, і сэрца яе паўчарашняму заняла болем. Брыль. Міхась пачаў **успамінаць**, што ён чытаў пра партызан грамадзянскай вайны. Якімовіч»¹¹.

У прыведзенай дэфініцыі сема, якая ўказвала б на прыналежнасць дзеяслова **успамінаць** да лексіка-семантычнай групы дзеясловаў маўлення, адсутнічае. Але ў кантэксце яна актуалізуецца пры дапамозе даданага сказа з усхоснай мовай. Прыклады функцыянальна-тэкставай трансфармацыі дзеяслова жэста ў дзеяслоў маўленчага дзеяння ў рамане не адзінкавыя: — *Ну вот, теперь он превратился в настоящего дурака, — развёў тонкія сухія рукі ў шырокіх рукавах з манкетамі і залатымі шпонькамі пракурор*

(с.286). Выраз «развѣў тонкія сухія рукі», які ўводзіць і характарызуе маўленчае дзеянне, называе і сам працэс вымаўлення рэплікі, і дзеянне, якое спадарожнічае яму, без дапамогі ўласна дзеяслова маўлення. Дзеяслоў жэста існуе і ў моўнай, і ў мастацкай карцінах як непарыўна звязаны з сітуацыйнай маўлення, а таму і ўбірае ў сябе і семан-тыку маўлення.

Анамасіялагічнае адлюстраванне маўленчай сітуацыі без дзеяслова маўлення даволі часта выкарыстоўваецца Максімам Гарэцкім. Напрыклад: *Потым, на кракавяцкі ці які ўжо там варшаўскі лад, у нос і сюсюючы: — Муе сяноване...*(с.416). Наратыўныя анамасіялагічныя магчымасці яшчэ багацейшыя: у наратыве маўленне можа актуалізавацца такімі дзеясловамі, якія ў моўнай карціне свету і ў размоўным дыскурсе цяжка супаставіць з маўленчым дзеяннем, але ў наратыве яны ператвараюцца ў вельмі арганічны сродак адлюстравання менавіта апошняга. Так, Максімам Гарэцкім для актуалізацыі пазамоўнай сітуацыі, акрамя дзеясловаў, якія непасрэдна ўказваюць на працэс маўлення, даволі часта ўжываюцца несістэмныя (кантэкстныя) лексемы. Яны не з'яўляюцца ўласна дзеясловамі маўлення, але рэалізуюць семантыку маўлення ў пэўным кантэксце, напрыклад: «Цягнуў ён, аднак, доўга. Галоўнае, на што ён напіраў у канцы сваёй прамовы, — гэта што ўсё роўна большавізм у Расіі скончыцца агульнаю разнёю, тады ўмяшаюцца іншыя дзяржавы і навядуць парадак...» (с. 401). І ад гневу так запыхаўся, што не мог **прадыхнуць** слова (с.250). — А чаму нельга вучыць дараслых? — ізноў **пад'ехаў** Грызунец (с.253). — Катаржнікі! Сібірака! — калолі яны бабулю ў балючае месца (с.265).

Лексемы **прадыхнуць** (слова), **пад'ехаць**, **калоць**, **уздыхаць**, **спяваць**, **зачапіць**, **лашчыцца**, **умешвацца**, **вымагаць**, **мроіць**, **успыліць**, **падганяць**, **калаціцца**, **разносіць**, **забіваць**, **засмяяцца**, **апісаць**, **напіраць**, **палохаць**, **усміхацца** і па асацыятыўнай прыродзе, і па намінатыўных асаблівасцях уяўляюць сабой непаўторна-аўтарскае бачанне свету. А дзеясловы **абвяшчаць**, **паўторыць**, **кульгаць** (языком), **павядоміць** непасрэдна сведчаць аб народных вытоках мовы Максіма Гарэцкага.

У размоўным дыскурсе таксама, хоць і не так часта, як у наратыве, выкарыстоўваюцца функцыянальна-тэкставыя дзеясловы маўлення, напрыклад: «Галячка затраслася: Вой, вой, бабачкі! Ніпраўда ўсё гэта!» (д).

Такім чынам, спосабаў перадачы маўленчай сітуацыі ў наратыве вельмі шмат, але дамінуе ў ім індывідуальна-аўтарскае бачанне свету і звязаныя з ім сродкі.

Каб больш дакладна вызначыць семантыку дзеяслова ў наратыве, уявіць адпаведны яму фрагмент пазамоўнай рэчаіснасці, неабходна ўбачыць — адчуць — у мастацкім тэксце той сэнс, які ў ім закладзены нацыянальнай мовай. Толькі пасля гэтага і на аснове гэтага можна вылучыць семантычную значнасць дзеяслова, якая нараджаецца шматлікімі кантэкстамі — сацыяльнымі, гістарычнымі, літаратурнымі. Наратыўны тэкст арганізаваны такім чынам, што акрамя фактуальнай інфармацыі, якую ўтрымліваюць прамыя значэнні слоў, ён валодае яшчэ канцэптуальнай і падтэкставай інфармацыяй. Каб выявіць і апісаць моўную карціну свету, якая ствараецца аўтарам наратыву і ўжо ў гатовым выглядзе падаецца чытачам непасрэдна праз мову герояў гэтага твора, аўтарскія адступленні і іншыя мастацкія прыёмы, неабходна не толькі вылучыць патрэбны матэрыял з тэксту, але і пранікнуць той гістарычнай, нацыянальнай і культурнай атмасферай, якую стварае мастак слова. Гэым тлумачыцца нават крыху празмерная «мадальнасць» твораў Максіма Гарэцкага і асаблівасць аўтарскага ўспрыняцця і адлюстравання рэчаіснасці.

Так, у адносінах да спосабаў і сродкаў выражэння пазамоўнай сітуацыі маўлення ў наратыве гэты пісьменнік аднолькава ўважлівы і да выбару дзеяслова, які называе працэс маўлення, і да пошуку дзеяслоўнага акружэння. Пісьменнік рупліва падбірае кожны дзеяслоў у адпаведнасці з характарам героя, з сітуацыяй моўных зносін і іншымі фактарамі, шырока выка-

рыстоўваючы экспрэсіўна-афарбаваныя адзінкі. У рамане выяўлена 95 такіх адзінак, якія рэалізуюць сябе ў 350 кантэкстах.

Максім Гарэцкі аддае перавагу інфармацыйнаму, імператыўнаму і маніфестацыйнаму аспектам у актуалізацыі маўленчага дзеяння: ім выкарыстана 70 лексем з інфармацыйнай сямей у 299 кантэкстных рэалізацыях, 50 лексем у 285 кантэкстных рэалізацыях маюць імператыўную суаднесенасць і 56 лексем у 226 кантэкстах маюць маніфестацыйную семантыку. Перавагу атрымліваюць экспліцытныя прагматычныя характарыстыкі (анамасіялагічныя і сінтагматычныя сіркастантныя). Пры гэтым аўтарам захоўваецца і ўласцівае размоўнаму дыскурсу імкненне выкарыстоўваць дамінантныя дзеясловы *гаварыць*, *казаць* для цэласнага шматаспектнага прадстаўлення маўленчага дзеяння. У рамане яны актуалізуюць сябе ў 294 кантэкстных рэалізацыях, што складае 27% агульнай колькасці кантэкстаў, звязаных з працэсам маўлення. У сувязі з гэтым «абрастаюць плошчю» словы самога аўтара аб адноснах да народнага слова: «Як дарагі камень, кожнае слоўца зважыць, абсмакуваць і ўцяміць сілу яго... Тыя, хто жыве на захадзе Беларусі, даведайцеся, як гавораць на яе ўсходзе, а ўсходнія пабывайце на захадзе. Як кругаварот крыві ў целе чалавецкім дасць здароўе арганізму, так гэты пераліў нашых сіл на Беларусі ажывіць арганізм Беларусі»¹³.

¹ Гарэцкі М. Віленскія камунары // Выбраныя творы: У 2 т. Т.2: Аповесці, дакументальна-мастацкія запіскі, раманы. Мн., 1993.

² У дужках указана, колькі разоў дадзены дзеяслоў ужыты ў рамане.

³ Падучева Е. В. Семантычныя ісследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). М., 1996. С.244.

⁴ Там жа. С.405.

⁵ Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. М., 1986. С.15.

⁶ Тут і далей усе літаратурныя кантэкстныя рэалізацыі дзеясловаў маўлення будзем прыводзіць з рамана М. Гарэцкага «Віленскія камунары», пазначаючы старонку.

⁷ З паметай (ò) пададзены дыялектныя дзеясловы або іх кантэкстныя рэалізацыі, выяўленыя ў гаворцы в.Воля-Крупіцы Мастоўскага р-на Гродзенскай вобласці. Дыялектныя кантэксты падаюцца ў спрошчанай транскрыпцыі.

⁸ Вежбицка А. *Lingua mentalis*. 1980. С.367.

⁹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Мн., 1980. Т.4. С.265.

¹⁰ Там жа. С.21.

¹¹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Мн., 1984. Т.5. С.62–63.

¹² Падучева Е. В. Семантычныя ісследования. С.199.

¹³ Лойка А. А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Дакастрычніцкі перыяд. У 2 ч. Мн., 1989. Ч.2. С.383.

К.У.ЛЕКСІНА

ДЭРЫВАЦЫЙНАЕ ПОЛЕ СТУПЕНІ ПРАЯЎЛЕННЯ ПРЫМЕТЫ (на прыкладзе ад'ектываў рускай і беларускай моў)

Семантыка ступені праяўлення прыметы аб'ядноўвае ў рускай і беларускай мовах рознаўзроўневыя сродкі выражэння, сярод якіх словаўтваральныя, ці дэрывацыйныя, найбольш поўна эксплікуюць разнастайныя тыпы градацыйных значэнняў.

Упарадкаванне разнастайных словаўтваральных (дэрывацыйных) сродкаў ажыццяўляецца на ўзроўні дэрывацыйнага поля, канстытуентамі якога з'яўляюцца сущальнааформленыя і асобнааформленыя матываваныя адзінкі розных часцін мовы са значэннем ступені праяўлення прыметы.

Полевая структура прадугледжвае гарызантальны і вертыкальны падзел сістэматычна арганізаваных намінантаў.

Гарызантальна поле падзяляецца на ядзерную частку і перыферыю. Ядро дэрывацыйнага поля ступені праяўлення прыметы складаюць матываваныя ад'ектывы і аналітычныя ўтварэнні з дэрывацыйнымі словамі ў функцыі афіксаў, структурна ідэнтычныя ад'ектыўным словазлучэнням, што абумоўлена якаснай катэгарыяльнай семантыкай прыметнікаў, а таксама большай прадукцыйнасцю, рэгулярнасцю іх словаўтваральных сродкаў і